

P.J. RHODES

ΜΙΚΡΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΠΕΤΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

P.J. RHODES

ΜΙΚΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Πέτρος Γεωργίου

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Ιστορία

P.J. Rhodes, *Μικρή ιστορία της αρχαίας Ελλάδας*

Τίτλος πρωτοτύπου: *A short history of ancient Greece*

Μετάφραση: Πέτρος Γεωργίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Μαρία Σεβαστιάδου

Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης

Copyright© 2014, 2021, P. J. Rhodes

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2014, 2021

Η παρούσα έκδοση έγινε σε συνεργασία

με την I.B. Tauris & Co Ltd, London

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις

I.B. Tauris, Λονδίνο, 2014

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,

Αθήνα, Ιανουάριος 2021

Κ.Ε.Τ. 9651 Κ.Ε.Π. 44/21

ISBN 978-960-16-6767-6

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ**

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΡΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος χαρτών	9
Εισαγωγικό σημείωμα	15
Λέξεις και ονόματα, παραπομπές στις πηγές	16
Κυριότερες χρονολογίες	19
1. Πρόλογος	29
Η αρχαϊκή Ελλάδα, περ. 800-500	
2. Ο αρχαϊκός ελληνικός κόσμος	41
3. Η Σπάρτη και η Αθήνα	71
4. Οι Έλληνες και τα βασίλεια της Εγγύς Ανατολής.	98
Η κλασική Ελλάδα, περ. 500-323	
5. Η Πεντηκονταετία, 478-431	123
6. Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, [435-]431-404	153
7. Η ζωή στον ελληνικό κόσμο	186
8. Μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, 404-περ. 360	204
9. Η άνοδος της Μακεδονίας, περ. 360-323	233

Η ελληνιστική Ελλάδα, 323-146

10. Οι διάδοχοι του Αλεξάνδρου, 323-272	271
11. Η ζωή στον ελληνιστικό κόσμο	298
12. Έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση, 272-146	311
13. Επίλογος.	341
Οδηγός βιβλιογραφίας.	347
Γλωσσάριο	349
Σημειώσεις.	355
Ευρετήριο	375

ΕΝΑ

Πρόλογος

Η ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας είναι ενδιαφέρουσα αυτή καθαυτήν, αλλά και για εμάς τους Ευρωπαίους είναι ιδιαίτερα σημαντική επειδή αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση της δικής μας ιστορίας. Οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τον τέταρτο αιώνα π.Χ., κατέστησαν τη γλώσσα και τον πολιτισμό των Ελλήνων κουλτούρα της άρχουσας τάξης σε όλη την ανατολική Μεσόγειο και στην περιοχή που οι μελετητές της αρχαιότητας εξακολουθούν να ονομάζουν Εγγύς Ανατολή. Με την αφομοίωση αυτού του ελληνικού κόσμου από τους Ρωμαίους, τον δεύτερο και τον πρώτο αιώνα, η ελληνική γλώσσα και ο ελληνικός πολιτισμός προστέθηκαν στη γλώσσα και στον πολιτισμό τους, αφού κυριάρχησαν σε όλες τις χώρες που περιέβαλλαν τη Μεσόγειο. Επειδή η γη των Εβραίων συμπεριλήφθηκε στην επικράτεια που υπήρξε πρώτα ελληνική και έπειτα ρωμαϊκή, οι Εβραίοι που εκτοπίστηκαν από αυτή τη γη, καθώς και ο χριστιανισμός εξαπλώθηκαν δυτικά, στον μεσογειακό κόσμο, περισσότερο απ' ό,τι ανατολικά, στην Ασία. Και παρά το γεγονός ότι το δυτικό μέρος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τελικά καταλύθηκε από λαούς που ήρθαν από τον βορρά, οι οποίοι έχουν συνεισφέρει τα δικά τους στοιχεία στο κράμα της κληρονο-

μιάς των σημερινών Ευρωπαίων, και ότι για κάποια περίοδο η νοτιοδυτική Ευρώπη βρέθηκε υπό την κυριαρχία μουσουλμάνων Αράβων και ότι στη συνέχεια η νοτιοανατολική Ευρώπη κατακτήθηκε από μουσουλμάνους Τούρκους, όλα όσα θεωρούμε σήμερα δικά μας προέρχονται κατά μεγάλο μέρος από αυτό τον αρχαίο κόσμο των Ελλήνων και των Ρωμαίων, των Εβραίων και των χριστιανών.

Ως εκ τούτου, η ελληνική επιρροή στη ζωή μας είναι πολυδιάστατη. Την εντοπίζει κανείς στην πολιτική πρακτική και στην πολιτική σκέψη, στη φιλοσοφία, στη λογοτεχνία, η οποία έχει επεξεργαστεί τα ελληνικά είδη και ενίοτε έχει χρησιμοποιήσει ελληνικές ιστορίες, επίσης στις καλές τέχνες, και ιδίως στη γλυπτική· ομοίως και στην αρχιτεκτονική, με διάφορους «κλασικούς» ρυθμούς να έχουν γίνει κατά καιρούς της μόδας. Πολλές λέξεις που χρησιμοποιούμε είναι ελληνικής καταγωγής και αντανακλούν τρόπους σκέψης που έχουμε κληρονομήσει από τους Έλληνες, όπως η ιστορία, η δημοκρατία, η ολιγαρχία, η μοναρχία, η φιλοσοφία και οι υποδιαιρέσεις της –πολιτική, ηθική, λογική, μεταφυσική–, τα μαθηματικά, η αριθμητική, η γεωμετρία, η φυσική, η βιολογία, η αρχαιολογία, η ανθρωπολογία, το έπος, η λυρική ποίηση, η τραγωδία, η κωμωδία, η ρητορική.

Η Μεσόγειος θάλασσα χωρίζεται ισομερώς στα δύο από τη χερσόνησο της Ιταλίας, και το ανατολικό μισό της υποδιαιρείται σε δύο τέταρτα από τη Βαλκανική Χερσόνησο, στο νότιο άκρο της οποίας βρίσκεται η ηπειρωτική Ελλάδα. Στην ηπειρωτική Ελλάδα, ένας στενός ισθμός χωρίζει τον Κορινθιακό κόλπο στα δυτικά από τον Σαρωνικό κόλπο στα ανατολικά, καθώς και την Πελοπόννησο, που βρίσκεται στα νότια, από την κεντρική και τη βόρεια Ελλάδα. Την περίοδο στην οποία επικεντρώνεται αυτό το βιβλίο, η καρδιά του κόσμου

των Ελλήνων ήταν αυτή η ηπειρωτική Ελλάδα, το Αιγαίο Πέλαγος, με τα πολυάριθμα νησιά του, και τα ανατολικά παράλια του Αιγαίου, δηλαδή η δυτική ακτογραμμή της Μικράς Ασίας (σημερινή Τουρκία). Όπως θα δούμε, όμως, στο Κεφάλαιο 2, αρχής γενομένης από τον όγδοο αιώνα π.Χ., οι Έλληνες εξαπλώθηκαν πέρα από αυτές τις περιοχές και αποίκησαν τις ακτές ολόκληρης της Μεσογείου (εκτός από το δυτικό μισό της βόρειας Αφρικής) και της Μαύρης Θάλασσας· μετέπειτα, οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου έφεραν τους Έλληνες και στην Εγγύς και Μέση Ανατολή.

Αυτό το βιβλίο εστιάζει πρωτίστως στην ιστορία του γεωγραφικού πυρήνα του ελληνικού κόσμου, αλλά συνάμα αναφέρεται στις ελληνικές αποικίες και στην αλληλεπίδραση των Ελλήνων με τους μη Έλληνες ανάμεσα στους οποίους εγκαθίσταντο. Σε αυτόν τον Πρόλογο θα αναφερθώ παράλληλα στη δεύτερη χιλιετία π.Χ., δηλαδή την εποχή του χαλκού, και στους πολιτισμούς της· το κύριο μέρος, όμως, του βιβλίου ξεκινάει με τα πρώτα βήματα των Ελλήνων στο ιστορικό προσκήνιο μετά την κατάρρευση αυτών των πολιτισμών, στην κατεύθυνση μιας ανάπτυξης που έγινε πιο ισχυρή και δυναμική τον όγδοο αιώνα, και συνεχίζει έως την αφομοίωση των Ελλήνων από τον ρωμαϊκό κόσμο τον δεύτερο και τον πρώτο αιώνα. Από πολλές απόψεις, η ελληνική ζωή παρέμεινε ουσιαστικά αμετάβλητη επί αιώνες ύστερα από αυτό το γεγονός, και αναφέρομαι σε αυτή την περίοδο στον Επίλογο· όμως η ακαταμάχητη υπεροχή της Ρώμης σήμαινε ότι η ελευθερία κινήσεων των Ελλήνων τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν πολύ μικρότερη απ' ό,τι τους προηγούμενους αιώνες.

Οι πιο αρχαίοι προηγούμενοι πολιτισμοί των κεντρικών ελληνικών περιοχών αναπτύχθηκαν την τρίτη και κυρίως τη δεύτερη χιλιετία: ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός στην ηπειρωτική Ελ-

λάδα (οι Μυκήνες στη βορειοανατολική Πελοπόννησο υπήρξαν ένα από τα βασικά κέντρα του), ο Κυκλαδικός στο Αιγαίο (οι Κυκλάδες είναι τα νησιά του νότιου Αιγαίου που περιβάλλουν τη Δήλο) και ο Μινωικός στην Κρήτη (από τον Μίνωα, βασιλιά της Κρήτης, σύμφωνα με τις μυθικές διηγήσεις που συνθέταν τις απαρχές της ιστορικής μνήμης των Ελλήνων την κλασική περίοδο). Αυτοί οι πολιτισμοί βασίζονταν σε περίτεχνα «ανάκτορα», από τα οποία ελεγχόταν η αγροτική παραγωγή των περιοχών που τα περιέβαλλαν και τα οποία λειτουργούσαν επίσης ως θρησκευτικά κέντρα. Η γραφή χρησιμοποιούνταν για την τήρηση αρχείων, και τα μεν κρητικά κείμενα δεν έχουν ακόμη αποκρυπτογραφηθεί, η Γραμμική Β, όμως, η γραφή των Μυκηναίων, αποκρυπτογραφήθηκε τη δεκαετία του 1950, οπότε και αποδείχθηκε ότι αποτελεί μια πρώιμη μορφή της ελληνικής. Το πρώτο μισό της δεύτερης χιλιετίας, οι Μινωίτες ασκούσαν ισχυρή επιρροή στην ηπειρωτική Ελλάδα και στις Κυκλάδες· το δεύτερο μισό της δεύτερης χιλιετίας, οι Μυκηναίοι έλεγχαν την Κρήτη και έφτασαν μέσω των Κυκλάδων στη Μικρά Ασία, συγκεκριμένα στην περιοχή της Μιλήτου.

Η αξιόπιστη γνώση γύρω από αυτούς τους πολιτισμούς βασίζεται στην αρχαιολογία· οι μύθοι, όμως, των Ελλήνων της κλασικής περιόδου περιέχουν διηγήσεις που αφορούν το απώτατο παρελθόν τους, όπως αυτοί το φαντάζονταν, μια από τις οποίες, για παράδειγμα, αφορά έναν ελληνικό πόλεμο εναντίον της Τροίας. Η Τροία έχει εντοπιστεί στο βορειοδυτικό άκρο της Μικράς Ασίας, και ένας από τους πολλούς οικισμούς στη συγκεκριμένη τοποθεσία (VIIa) καταστράφηκε, καθώς φαίνεται, εσκεμμένα, περίπου την ίδια χρονολογία στην οποία οι Έλληνες χρονογράφοι τοποθετούσαν τον πόλεμο (περ. 1180)· πάντως δεν είναι εξακριβωμένο πόση αυθεντική μνήμη, αν

υπάρχει, κρύβεται πίσω από τις διηγήσεις αυτές, ενώ το ιστορικό περιβάλλον στο οποίο διαδραματίζονται η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*, που αποδίδονται στον Όμηρο, φαίνεται εν πολλοίς να μην ανήκει στον δωδέκατο αιώνα, αλλά στην αμέσως προηγούμενη περίοδο από την καταγραφή των ποιημάτων, η οποία έγινε τον όγδοο αιώνα.

Τον δέκατο τρίτο αιώνα ξεκίνησε μια ταραχώδης περίοδος με βίαιες μεταβολές τόσο στον ελληνικό κόσμο όσο και στην Εγγύς Ανατολή: οι προαναφερθέντες πολιτισμοί κατέρρευσαν, με επακόλουθο έναν «μεσαίωνα», μια «σκοτεινή εποχή» που χαρακτηρίστηκε από δραματική μείωση του πληθυσμού και από μεταναστευτικά ρεύματα. Σήμερα πλέον η συγκεκριμένη εποχή έχει γίνει κάπως λιγότερο σκοτεινή, τόσο επειδή έχουν αυξηθεί οι γνώσεις μας γύρω από αυτή όσο και επειδή φαίνεται πως η παρακμή που επικράτησε τότε δεν υπήρξε παντού τόσο βαθιά όσο πιστεύαμε παλιότερα: συγκεκριμένα, στο Λευκαντί της Εύβοιας, ανάμεσα στη Χαλκίδα και στην Ερέτρια, ανακαλύφθηκε μια μείζονος σπουδαιότητας αρχαιολογική τοποθεσία που κατοικούνταν από την πρώιμη εποχή του χαλκού έως περίπου το 700, η οποία κατά τη διάρκεια του «μεσαίωνα» ευημερούσε και διατηρούσε επαφές με διάφορες άλλες περιοχές. Πάντως η αλήθεια είναι ότι γνωρίζουμε λιγότερα για την εν λόγω περίοδο απ' ό,τι για την προγενέστερη και τη μεταγενέστερη και ότι τα όσα γνωρίζουμε υποδηλώνουν έναν μικρότερο πληθυσμό και πιο πρωτόγονες συνθήκες διαβίωσης. Ορισμένοι αρχαιολόγοι, λοιπόν, προτιμούν να αποκαλούν αυτή την περίοδο πρώιμη εποχή του σιδήρου, και έχει τεκμηριωθεί ότι αυτή την περίοδο αναπτύχθηκαν τεχνικές για την τήξη του σιδήρου και ότι το εν λόγω μέταλλο αντικατέστησε τον μπρούντζο (κράμα χαλκού και κασσίτερου) για διάφορες χρήσεις. Παρ' όλα αυτά, οι Έλληνες της

κλασικής περιόδου δε γνώριζαν την ύπαρξη τέτοιου μεσαιώνα, παρά εκλάμβαναν το παρελθόν τους ως μια συνεχή πρόοδο που είχε ξεκινήσει από τις πρωτόγονες απαρχές της ιστορίας τους για να κορυφωθεί με τα δικά τους επιτεύγματα.¹

Το ναδίρ σημειώθηκε γύρω στο έτος 1000, και έπειτα ξεκίνησε μια ανορθωτική πορεία που συνεπαγόταν και την ανανέωση της επικοινωνίας με τον ευρύτερο μεσογειακό κόσμο. Οι λαοί που βρίσκονταν νότια και ανατολικά από τις κεντρικές ελληνικές περιοχές, δηλαδή στην Αίγυπτο και στην Εγγύς Ανατολή, ήταν πιο προηγμένοι από τους Έλληνες, τους οποίους επηρέασαν ποικιλότροπα, ενώ οι λαοί που βρίσκονταν βόρεια και δυτικά ήταν λιγότερο προηγμένοι: οι Έλληνες της κλασικής περιόδου έβλεπαν μερικές φορές τον εαυτό τους ως κάτοχο μιας ιδανικής θέσης ανάμεσα στην υπερβολική αβρότητα και στην υπερβολική τραχύτητα.² Η γεωμορφολογία της ηπειρωτικής Ελλάδας και των νησιών είναι ορεινή, χωρίς μεγάλες εύφορες πεδιάδες, εκτός από τη βόρεια ηπειρωτική χώρα, και η δυτική Μικρά Ασία δε διαθέτει παρά στενές παράκτιες πεδιάδες που γρήγορα τις διαδέχονται βουνά. Οι κοινότητες των ανθρώπων ήταν ουσιαστικά αγροτικές και καλλιεργούσαν κυρίως τη «μεσογειακή τριάδα», δηλαδή δημητριακά, αμπέλια και ελιές. Οι πρώιμες κοινότητες ήταν σε μεγάλο βαθμό αυτάρχεις, ωστόσο η αύξηση του μεγέθους τους και η όλο και πιο συχνή επαφή με άλλες ελληνικές κοινότητες, καθώς και η επαφή με άλλες περιοχές του μεσογειακού κόσμου και η εγκατάσταση σε αυτές τις ώθησαν σταδιακά, για πρακτικούς λόγους, να επικεντρωθούν στα αγαθά που μπορούσαν να παράγουν με τις καλύτερες προδιαγραφές και σε ποσότητα, να εξάγουν το πλεόνασμά τους και να εισάγουν από αλλού αγαθά που στερούνταν εντελώς ή που δεν τα διέθεταν σε επαρκή ποιότητα ή ποσότητα.

Ο ελληνικός κόσμος της εποχής του χαλκού αποτελούνταν, καθώς φαίνεται, από βασιλεία αρκετά μεγάλου μεγέθους, όπου ήταν σε ισχύ η γραφειοκρατία και η ιεράρχηση των αξιωμάτων, ο πληθυσμός, όμως, των σκοτεινών χρόνων διαβιούσε σε μεμονωμένες μικρές και απλές κοινότητες, οι οποίες παρέμειναν το κυρίαρχο μοντέλο κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης την πρώτη χιλιετία. Η τυπική, αν και όχι καθολική, μορφή κοινότητας ήταν η πόλις, η πόλη-κράτος, και υπήρχαν περίπου χίλιες τέτοιες κοινότητες σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο (συμπεριλαμβανομένου του μείζονος ελληνισμού, που εκτεινόταν πέρα από τον γεωγραφικό πυρήνα των Ελλήνων) ανά πάσα στιγμή έως τον τέταρτο αιώνα: από αυτές, μόνο δεκατρείς είχαν επικράτεια που υπερέβαινε τα 1.000 τ. χμ., ενώ περίπου το εξήντα τοις εκατό έλεγχαν 100 τ. χμ. ή λιγότερα και είχαν αντίστοιχα μικρό πληθυσμό – οπότε ο συμβατικός όρος «πόλη» μπορεί να καταστεί παραπλανητικός. Συγκεκριμένα στον Βορρά και στη Δύση συναντούμε μερικές φορές περιφερειακές δομές των οποίων οι μεμονωμένοι οικισμοί δεν ήταν αρκετά σημαντικοί ή ανεξάρτητοι για να ονομαστούν πόλεις· πάντως σε αυτό το βιβλίο γράφω μερικές φορές «πόλεις» χάριν ευκολίας, για να αναφερθώ σε διάφορα είδη κρατών.

Ήταν συνηθισμένο το φαινόμενο οι πιο μεγάλες και ισχυρές πόλεις να προσπαθούν να αφομοιώσουν μικρότερους και πιο αδύναμους γείτονες, και μερικές φορές το κατάφεραν, ωστόσο ακόμα και οι πιο μικρές και αδύναμες πόλεις υπερασπίζονταν σθεναρά την ανεξάρτητη ύπαρξή τους και αντιστέκονταν στην αφομοίωση, με αποτέλεσμα οι πιο επεκτατικές πόλεις να αναγκάζονται να βρίσκουν τρόπους να ελέγχουν μικρότερες πόλεις μέσα από σχέσεις εξάρτησης αντί να τις ενσωματώνουν. Αν αρχικά οι πόλεις είχαν βασιλιάδες, όπως

πίστευαν οι μεταγενέστεροι Έλληνες, αυτοί ήταν μεν αρχηγοί, όχι, όμως, πανίσχυροι μονάρχες όπως εκείνοι της Εγγύς Ανατολής, και την εποχή από την οποία αρχίζουμε να έχουμε αξιόπιστα στοιχεία, αυτοί οι βασιλιάδες είχαν αντικατασταθεί, με εξαίρεση τη Σπάρτη,³ από τη συλλογική άσκηση εξουσίας από ηγέτες που κατείχαν εκ περιτροπής βραχυπρόθεσμα (συνήθως ετήσια) αξιώματα. Κάθε πόλη είχε τους δικούς της νόμους και τα δικά της αξιώματα, αλλά κάτω από τις επιμέρους διαφορές υπήρχε μια γενική ομοιότητα όσον αφορά τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν και τις λύσεις που πρόσφεραν οι νόμοι, καθώς και όσον αφορά τη βασική δομή της διακυβέρνησης. Κατά τον ίδιο τρόπο, κάθε πόλη είχε το δικό της ημερολόγιο, καθένα με τις ανωμαλίες του (αν και όλα υπολόγιζαν το έτος με βάση τους δώδεκα σεληνιακούς μήνες και με έναν δέκατο τρίτο να προστίθεται κάθε μερικά χρόνια, προκειμένου να μη δημιουργείται μεγάλη απόκλιση από το ηλιακό έτος): επίσης, από περιοχή σε περιοχή διέφεραν τα μέτρα και τα σταθμά, που μπορεί μεν να είχαν ίδια ονόματα, διαφοροποιούνταν δε ως προς την αξία των μονάδων τους. (Πολλές πόλεις ξεκινούσαν το έτος τους το μεσοκαλόκαιρο: στο παρόν βιβλίο, το 594/3 δηλώνει ένα επίσημο έτος που άρχισε το 594 και έληξε το 593· το 594/3 ή το 594/3 δηλώνουν αντίστοιχα το πρώτο ή το δεύτερο μισό του έτους.)

Πέρα από αυτά, οι Έλληνες ανέπτυξαν σταδιακά τη συνείδηση της κοινής τους ταυτότητας, καθώς, μέσα από το εμπόριο και τους αποικισμούς (Κεφάλαιο 2), είχαν όλο και περισσότερες επαφές με μη Έλληνες, με «βαρβάρους», των οποίων οι γλώσσες ηχούσαν στα αυτιά των Ελλήνων σαν «βαρβαρ». Οι Έλληνες ήταν (ή πίστευαν ότι ήταν) όμαιμοι, ομόγλωσσοι (μιλούσαν διαλέκτους της ίδιας γλώσσας) και ομόθρησκοι (με τις ονομασίες των λατρειών και τα τελετουργι-

κά να διαφέρουν κατά τόπους, αν και υπήρχαν επίσης ιεροί τόποι, όπως η Ολυμπία και οι Δελφοί, που προσέλκυαν Έλληνες από πολλά μέρη).⁴

Στο τέλος των σκοτεινών χρόνων, οι Έλληνες δε διέθεταν κάποια μορφή γραφής. Οι γραφές των βασιλείων της εποχής του χαλκού, που χρησιμοποιούσαν σύμβολα για να δηλώσουν συλλαβές και που μαθαίνονταν μόνο από εξειδικευμένους αντιγραφείς, είχαν πεθάνει μαζί με τα συγκεκριμένα βασίλεια. Το πρώτο μισό του όγδοου αιώνα αναπτύχθηκε, με βάση τη φοινικική γραφή, το αλφάβητο, που χρησιμοποιούσε 22-27 σύμβολα για να δηλώσει σύμφωνα και φωνήεντα και που μπορούσε να το μάθει οποιοσδήποτε. Επίσης, οι Έλληνες τότε δεν είχαν νομίσματα, δηλαδή κομμάτια πολύτιμου μετάλλου που έφεραν σφραγίδα ως εγγύηση της ποιότητας και της αξίας τους. Επί αρκετό καιρό, πριν από την εμφάνιση των νομισμάτων, γίνονταν πληρωμές με ζυγισμένα κομμάτια πολύτιμου μετάλλου. Νομίσματα κόπηκαν πρώτη φορά στη Λυδία, στη δυτική Μικρά Ασία, στις αρχές του έκτου αιώνα (από ήλεκτρο, ένα κράμα χρυσού και αργύρου), και τα ελληνικά κράτη άρχισαν να εκδίδουν νομίσματα (ως επί το πλείστον αργυρά) γύρω στα μέσα του αιώνα.⁵

Η αρχαϊκή Ελλάδα,
περ. 800-500

Ο αρχαϊκός ελληνικός κόσμος

Η Ελλάδα της εποχής του χαλκού ήταν προϊστορική: έχουμε αρχαιολογικά ευρήματα, εντούτοις, εκτός από τα αρχεία στις πινακίδες της Γραμμικής Β, κανένα αξιόπιστο τεκμήριο σε κείμενα. Η αρχαϊκή Ελλάδα είναι ημι-ιστορική. Διαθέτουμε αρχαιολογικά δεδομένα, συνήθως, όμως, είναι δύσκολο να συσχετιστούν μεταβολές ή τάσεις που αποκαλύπτονται από τα υλικά κατάλοιπα με γεγονότα που έχουν καταγραφεί σε κείμενα. Επιπλέον, σώζεται ποίηση, ένα μέρος της οποίας περιέχει θέματα που ενδιαφέρουν τους ιστορικούς, καθώς και κάποια άλλα δημόσια και ιδιωτικά κείμενα, χαραγμένα σε πέτρα ή άλλο υλικό¹ ωστόσο, τα περισσότερα στοιχεία από κείμενα που διαθέτουμε για τη συγκεκριμένη περίοδο είναι μεταγενέστερα και τα συναντούμε στα έργα ιστορικών και άλλων συγγραφέων του πέμπτου αιώνα και των επόμενων αιώνων, οι οποίοι έκαναν ό,τι μπορούσαν, σε ορισμένες περιπτώσεις πιο επιτυχημένα απ' ό,τι σε άλλες, με τα υλικά κατάλοιπα, την ποίηση, την προφορική παράδοση κτλ. Η αξιοπιστία των γνώσεών μας σχετικά με αυτή την περίοδο είναι αστάθμητη και συχνά αμφισβητούμενη· επίσης, η γνώση μας είναι αποσπασματική, καθώς μπορεί να έχουμε πληροφορίες για έναν τόπο σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή και για έναν

άλλο σε μια άλλη, αλλά με ενδιαμέσως κενά. (Ομοίως αποσπασματική είναι η γνώση μου για το Λονδίνο: γνωρίζω κάποιες περιοχές εντός του Λονδίνου, μετακινούμαι, όμως, από τη μια στην άλλη με το μετρό, οπότε δε γνωρίζω τι βρίσκεται ανάμεσα σε αυτές τις περιοχές ή πώς συνδέονται μεταξύ τους.)

Ο χρονολογικός προσδιορισμός είναι ιδιαίτερα προβληματικός. Η χρονολόγηση με αφετηρία τη γέννηση του Χριστού καθιερώθηκε τον έκτο αιώνα μ.Χ. (με ελαφρώς εσφαλμένη βασική χρονολογία) και επεκτάθηκε στα χρόνια πριν από τη γέννηση του Χριστού μόλις τον δέκατο έβδομο αιώνα. Στον ελληνικό κόσμο, κάθε κράτος είχε το δικό του σύστημα χρονολόγησης, με βάση βασιλείες ή θητείες ιερέων ή «επωνύμων» ετήσιων αρχόντων, από τους οποίους έπαιρνε το όνομά του το εκάστοτε έτος, και μόλις στα τέλη του πέμπτου αιώνα επιχείρησαν κάποιοι Έλληνες τη χρονολογική ενοποίηση διαφορετικών αρχείων.² Οι Έλληνες της κλασικής περιόδου συνήθιζαν, προκειμένου να χρονολογήσουν ένα πρόσωπο ή γεγονός της αρχαϊκής περιόδου, να μετρούν γενιές με αφετηρία τη δική τους. Ωστόσο, άλλοι θεωρούσαν ότι οι γενιές άλλαζαν κάθε είκοσι πέντε χρόνια, άλλοι κάθε σαράντα, και άλλοι ήταν κάπου ανάμεσα, και η άγνοια σχετικά με τη σκοτεινή εποχή είχε ως αποτέλεσμα μια τάση να συνδέονται πρόσωπα και γεγονότα με υπερβολικά παλιές χρονολογίες προκειμένου να καλυφθεί το κενό. Μόνο όταν υπάρχει ακλόνητη αντιστοιχία ανάμεσα σε αρχαιολογικά και κειμενικά δεδομένα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των κτιρίων της αθηναϊκής ακρόπολης του δεύτερου μισού του πέμπτου αιώνα, μπορεί η αρχαιολογία να μας δώσει ασφαλείς χρονολογίες, αλλά σχετικές και όχι απόλυτες. Περίπου από τα μέσα του έκτου αιώνα και μετά, οι χρονολογίες μας είναι στο μέτρο του δυνατού ασφαλείς· πριν από αυτό το χρονικό σημείο, όμως, όσο παλιότερα

πάμε, τόσο λιγότερο σίγουροι μπορούμε να είμαστε. Σε αυτό το βιβλίο παραθέτω τις γενικά αποδεκτές χρονολογίες· κατά καιρούς έχουν προταθεί καίριες και εκτεταμένες αναχρονολογήσεις προς τα εμπρός, αλλά δεν έχουν τύχει γενικής αποδοχής.

Ανάμεσα στους ποιητές που θα αναφερθούν στα επόμενα κεφάλαια είναι ο Τυρταίος, που προήγαγε τα σπαρτιατικά ιδεώδη στα μέσα του έβδομου αιώνα, ο Θέογνης από τα Μέγαρα, που, πιθανώς το δεύτερο μισό του έβδομου αιώνα, αποδοκίμασε την αυθαίρετη άνοδο στην εξουσία ανθρώπων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα οι οποίοι αμφισβήτησαν τις παραδοσιακές ηγετικές οικογένειες (κάποιοι στίχοι που αποδίδονται σε αυτόν γράφτηκαν μεταγενέστερα, από άλλους), ο Αλκaios, ο οποίος πρωταγωνίστησε σε σφοδρές πολιτικές διαμάχες στη Λέσβο γύρω στο 600, και ο Σόλωνας, που σχολίασε την πόλη της Αθήνας και τις δικές του μεταρρυθμίσεις στις αρχές του έκτου αιώνα.

Ο πρώτος σοβαρός ιστορικός του οποίου το έργο σώζεται και, απ' όσο γνωρίζουμε, ο πρώτος σοβαρός ιστορικός γενικότερα, ήταν ο Ηρόδοτος από την Αλικαρνασσό της Μικράς Ασίας, ο οποίος έγραψε στο τρίτο τέταρτο του πέμπτου αιώνα. Το κύριο θέμα του ήταν οι πόλεμοι ανάμεσα στους Έλληνες και στους Πέρσες στις αρχές του ίδιου αιώνα και παρέχει μια συνεχή αφήγηση από το 499 έως το 479, με πολλές παρεκβάσεις, για να αναφερθεί σε επεισόδια από την προγενέστερη ιστορία των Ελλήνων και διαφόρων γειτονικών λαών· φαίνεται να έχει θέσει ως ορόσημο περίπου τα μέσα του έκτου αιώνα ανάμεσα στα όσα θυμούνταν οι πιο ηλικιωμένοι άνθρωποι που ο ίδιος είχε γνωρίσει και στα λιγότερο αξιόπιστα στοιχεία για την παλιότερη ιστορία. Το τελευταίο τέταρτο του πέμπτου αιώνα, ο Θουκυδίδης ο Αθηναίος συνέγραψε μια

ιστορία που εστιάζει μόνο στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, ανάμεσα στη Σπάρτη και στην Αθήνα, την οποία ξεκίνησε ενώ η σύγκρουση βρισκόταν σε εξέλιξη, χωρίς να προλάβει τελικά να την ολοκληρώσει, εξαιτίας του θανάτου του. Για να στηρίξει την άποψή του ότι η πιο ακριβής αιτία του πολέμου ήταν η μεγάλη δύναμη της Αθήνας και ο φόβος της Σπάρτης απέναντί της, διηγείται εν συντομία την αύξηση της αθηναϊκής ισχύος από το 479,³ και για να στηρίξει την άποψή του ότι ο Πελοποννησιακός Πόλεμος ήταν μεγαλύτερος από οποιονδήποτε προηγούμενο πόλεμο, διηγείται –με εξαιρετικό ορθολογισμό, παρά το γεγονός ότι κάποια σημεία στην εποχή μας αμφισβητούνται– την αύξηση της ισχύος στην Ελλάδα γενικά, αρχής γενομένης από τους Περσικούς Πολέμους.⁴

Στα τέλη του πέμπτου αιώνα άρχισαν να γράφονται τοπικές ιστορίες μεμονωμένων πόλεων, οι οποίες περιείχαν και πολλές μυθικές και άλλες προφορικές παραδόσεις σχετικά με την αρχαϊκή περίοδο και ακόμα παλιότερα. Καμία από αυτές δε σώζεται, ωστόσο έχουμε «αποσπάσματά» τους που παρατίθενται ή παραφράζονται από μεταγενέστερους συγγραφείς. Στο τρίτο τέταρτο του τέταρτου αιώνα, η σχολή του Αριστοτέλη στην Αθήνα παρήγαγε ένα έργο με θέμα τα πολιτεύματα 158 κρατών: από το όλο έργο σώζεται μόνο η *Αθηναίων Πολιτεία*, που περιέχει μια ιστορία του πολιτεύματος της Αθήνας και την περιγραφή του τρόπου λειτουργίας του εκείνη την εποχή, ενώ διαθέτουμε αποσπάσματα σχετικά με κάποιες από τις άλλες πόλεις. Τον τέταρτο αιώνα, ο Έφορος από τη μικρασιατική Κύμη έγραψε μια παγκόσμια ιστορία των Ελλήνων και των λαών της Εγγύς Ανατολής: όχι μόνο σώζονται αποσπάσματα από αυτή την ιστορία, αλλά το συγκεκριμένο έργο αποτέλεσε σημαντικό θεμέλιο της ιστορίας του Διοδώρου του Σικελιώτη, ο οποίος συνέγραψε μια παγκόσμια

ιστορία τον πρώτο αιώνα π.Χ. Σώζεται περίπου το ένα τρίτο της ιστορίας του Διοδώρου, συμπεριλαμβανομένου του τμήματος που αναφέρεται στην κλασική περίοδο στην Ελλάδα, όχι, όμως, των κεφαλαίων για την αρχαϊκή περίοδο ή για την ελληνιστική περίοδο μετά το 302/1.

Αξίζει να αναφερθούν εδώ άλλοι τρεις συγγραφείς από τη ρωμαϊκή περίοδο οι οποίοι χρησιμοποίησαν προγενέστερα έργα. Τον πρώτο αιώνα π.Χ. και στις αρχές του πρώτου αιώνα μ.Χ., ο Μικρασιάτης Στράβωνας έγραψε για τη γεωγραφία και την ιστορία του ρωμαϊκού κόσμου, βασιζόμενος, μεταξύ άλλων πηγών, και στην ιστορία του Εφόρου. Στα τέλη του πρώτου και στις αρχές του δεύτερου αιώνα μ.Χ., ο Πλούταρχος από τη Χαιρώνεια της Βοιωτίας έγραψε δοκίμια για ένα ευρύ φάσμα θεμάτων και τους *Βίους παράλληλους* διάσημων Ελλήνων και Ρωμαίων, με βάση μια μεγάλη ποικιλία από πηγές. Τον δεύτερο αιώνα μ.Χ., ο επίσης Μικρασιάτης Πausανίας συνέθεσε μια περιγραφή της κεντρικής και της νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας, με επίκεντρο τα κτίρια, τα μνημεία και τις σχετικές με αυτά διηγήσεις.

Καθώς η Ελλάδα έβγαινε από τη σκοτεινή εποχή, οι οικισμοί αποκτούσαν μεγαλύτερο μέγεθος και ευημερία και γίνονταν πιο πρόθυμοι να καλλιεργούν φιλικές σχέσεις μεταξύ τους ή να μάχονται εναντίον των γειτόνων τους διεκδικώντας περισσότερη γη. Μικρές γειτονικές κοινότητες ενώνονταν κατά τόπους σε *συνοικισμούς*, δηλαδή ενιαίες μεγαλύτερες κοινότητες, στο πλαίσιο μιας διεργασίας που συνεχίστηκε και την κλασική περίοδο, και που, παρ' όλα αυτά, συναντούσε εμπόδια από όσους παρέμεναν προσκολλημένοι στην τοπική τους ανεξαρτησία. Σε μερικές περιπτώσεις, μια μικρή πεδιάδα γινόταν η επικράτεια μίας και μόνο πόλης, η οποία ήταν χτισμένη επάνω σε έναν λόφο που πρόσφερε αμυντικά πλεονε-

κτήματα· μεγαλύτερες πεδιάδες μπορεί να ήταν μοιρασμένες ανάμεσα σε περισσότερες πόλεις, οι οποίες ενίοτε είτε συγκρούονταν μεταξύ τους είτε συμμαχούσαν ενάντια σε κάποιον εξωτερικό εχθρό. Η Αθήνα, με κέντρο την ακρόπολή της, απέκτησε τον έλεγχο της γύρω πεδιάδας και μετέπειτα επέκτεινε ασυνήθιστα πολύ την επικράτειά της, κυριαρχώντας σε ολόκληρη την Αττική, οπότε, στη συγκεκριμένη περίπτωση, μία μόνο πόλη είχε μια επικράτεια 2.600 τ. χμ. και, στην αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου, ίσως γύρω στους 60.000 ενήλικους άρρενες πολίτες.⁵ Η Σπάρτη κατέκτησε το σύνολο της ευρύτερης περιοχής της στη Λακωνία και ύστερα τη γειτονική Μεσσηνία, καθιστώντας τις άλλες πόλεις υποτελείς, χωρίς, όμως, να τις συνενώσει, οπότε δημιούργησε μια επικράτεια 6.200 τ. χμ.· από τις πληροφορίες για τη διανομή των κατακτημένων εδαφών συμπεραίνεται ένα σώμα 9.000 ενήλικων αρρένων πολιτών την αρχαϊκή περίοδο.⁶ Αντίθετα, στη Βοιωτία, μια περιοχή περίπου 2.950 τ. χμ., ορισμένες ανεξάρτητες πόλεις περιέβαλλαν τη λίμνη Κωπαΐδα (σήμερα αποξηραμένη): με την πάροδο του χρόνου, κάποιες μικρότερες πόλεις αφομοιώθηκαν από μεγαλύτερες ή έγιναν υποτελείς τους, ενώ από τα τέλη του έκτου αιώνα και μετά καθιερώθηκε η οργάνωση όλων των πόλεων σε μια ομοσπονδία.⁷

Στο τέλος της σκοτεινής εποχής, οι ανερχόμενες πόλεις έδειχναν περισσότερο σαν αυτές που περιγράφει ο Όμηρος: όπου υπήρχε ακόμα βασιλιάς, αυτός κατείχε απλώς την κορυφαία θέση στο πλαίσιο της συλλογικής ηγεσίας ενός κράτους· συναναστρεφόταν και συμβουλευόταν τακτικά τους άλλους αρχηγούς (οι οποίοι είχαν αναδειχθεί, μέσα από τις ταραχώδεις ανακατατάξεις των σκοτεινών χρόνων, ως ιδιοκτήτες μεγαλύτερων εκτάσεων καλύτερης γης)· επίσης, οργανώνονταν περιστασιακά συνελεύσεις όλων των πολιτών, προκει-

μένου να διαδοθούν κρίσιμες πληροφορίες ή να αποφασιστεί ένας πόλεμος ή κάποιο άλλο σημαντικό εγχείρημα. Στη γενική συνέλευση, την *Εκκλησία του Δήμου*, οι πιο φτωχοί έπρεπε να προσέρχονται με επίγνωση της κοινωνικής θέσης τους, να συμμετέχουν στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, όχι, όμως, να παίρνουν τον λόγο ή να καταθέτουν προτάσεις. Δεν είχε επινοηθεί ακόμα η καταμέτρηση ψήφων (αυτό φαίνεται να έγινε μεταγενέστερα από την πολιτειακή μεταρρύθμιση στη Σπάρτη, η οποία πιθανόν πραγματοποιήθηκε τον πρώιμο έβδομο αιώνα)⁸ ο βασιλιάς δεν ήταν υποχρεωμένος να ακολουθεί την επικρατούσα άποψη του συμβουλίου των αρχηγών ή της γενικής συνέλευσης, δεν μπορούσε, όμως, και να την αψηφά ασύνετα. Οι πολίτες ήταν ιθαγενείς κάτοικοι της πόλης, ενήλικες (όπως και σήμερα) και άρρενες (όπως συνέβαινε κατά κανόνα έως τον εικοστό αιώνα μ.Χ.)· σε ορισμένες, σπάνιες, περιπτώσεις κατοικούσαν στην πόλη και ελεύθεροι άντρες που είχαν μετοικήσει από αλλού (επρόκειτο ως επί το πλείστον για ανθρώπους που είχαν άσχημα μπλεξίματα στη δική τους πόλη, για παράδειγμα, κάποια βεντέτα μεταξύ οικογενειών ή φατριών)· υπήρχε επίσης ένας αριθμός σκλάβων (για παράδειγμα, αιχμάλωτοι πολέμου που δεν είχαν απελευθερωθεί με αντάλλαγμα λύτρα). Σε κάποιες πόλεις υπήρχαν και κάτοικοι που δεν είχαν πλήρη ελευθερία, αλλά ήταν μικροκαλλιεργητές που εξαρτιούνταν από έναν άρχοντα, όπως οι εκτήμοροι της Αθήνας,⁹ ή άνθρωποι που τελούσαν υπό καθεστώς κάποιας μορφής δουλείας, όπως οι *είλωτες* της Σπάρτης.¹⁰

Αναφέρονταν διάφορες εκδοχές σχετικά με τη φυλετική διάρθρωση τόσο των Ελλήνων ως λαού όσο και των κατοίκων κάθε πόλης. Ήταν γενικά παραδεκτά τρία κύρια ελληνικά φύλα (αν και δεν ανήκαν όλοι σε αυτά): οι Δωριείς, που ζούσαν κυρίως στην Πελοπόννησο· οι Ίωνες, που ζούσαν κυρίως στην

Αθήνα και στην Εύβοια· και οι Αιολείς, που ζούσαν κυρίως στη Βοιωτία και στη Θεσσαλία. Σύμφωνα με τις παραδοσιακές διηγήσεις των Ελλήνων, είχε συμβεί στο μακρινό παρελθόν μια «κάθοδος των Δωριέων», στην Πελοπόννησο, από την κοιτίδα τους κάπου στην κεντρική Ελλάδα, και πράγματι γνωρίζουμε τουλάχιστον ότι, στην Πελοπόννησο, η παρουσία των Δωριέων είναι πιο πρόσφατη απ' ό,τι αυτή των άλλων Ελλήνων κατοίκων της. Όταν τον δέκατο και τον ένατο αιώνα οι Έλληνες μετακινήθηκαν ανατολικά, διαμέσου του Αιγαίου, στη Μικρά Ασία, τα τρία φύλα είχαν αναπτύξει ήδη την αυτοσυνείδησή τους και εγκαταστάθηκαν σε διαφορετικές περιοχές, που αντιστοιχούσαν γεωγραφικά στις ιδιαίτερες πατρίδες τους στην ηπειρωτική χώρα, οι Αιολείς στον βορρά, οι Ίωνες στις μεσαίες μικρασιατικές περιοχές και οι Δωριείς νότια. Στις πόλεις, ο πληθυσμός διαιρούνταν σε φυλές, με βάση θεωρητικούς δεσμούς αίματος, οι οποίοι με την πάροδο του χρόνου ενισχύονταν, δεδομένου ότι η ιδιότητα του μέλους ήταν κληρονομική: στις δωρικές πόλεις, αυτές οι ομάδες ήταν συνήθως τρεις· στις ιωνικές, απ' όσο γνωρίζουμε, έξι, από τις οποίες η Αθήνα είχε τέσσερις. Διαθέτουμε επίσης πληροφορίες για την ύπαρξη υποδιαιρέσεων, όπως οι *φρατρίες*, δηλαδή οι «αδελφότητες». Οι φυλές και οι αδελφότητες ήταν ίσως ομαδοποιήσεις που διαμορφώθηκαν μέσα στην άστατη σκοτεινή εποχή και που έδωσαν τη δυνατότητα στους πιο ικανούς και άξιους να αποκτούν υπεξούσιους και στους λιγότερο δυνατούς να εξασφαλίζουν προστατές.

Οι αγροτικές κοινότητες που στόχευαν στην αυτάρχεια και που δεν είχαν ούτε γραφή ούτε νόμισμα ήταν κατά βάση στατικές. Ο πλούτος συνίστατο πρωτίστως στη γη, στις σοδειές που αυτή απέδιδε και στα ζωντανά που βοσκούσαν σε αυτήν: υπήρχε το ενδεχόμενο μια οικογένεια να χάσει όλους

τους γιους της και, έτσι, να χαθεί και η ίδια ή να έχει τόσο πολλούς γιους που έφταναν στην ενηλικίωση, ώστε να καταλήξει να ζει στην ανέχεια, αφού η περιουσία μοιραζόταν ανάμεσα τους· σε γενικές γραμμές, όμως, οι οικογένειες που ήταν ευκατάστατες στη μια γενιά κατάφερναν συνήθως να παραμείνουν ευκατάστατες και στην επόμενη. Οι περισσότερες οικογένειες διέθεταν κάποια έκταση γης, είτε ως ελεύθεροι ιδιοκτήτες είτε ως εξαρτώμενοι μισθωτές, ενώ πολύ λιγότεροι άνθρωποι ασκούσαν επαγγέλματα διαφορετικής φύσης, όπως τσαγκάρης κτλ· πάντως και οι τελευταίοι είχαν κάποιο χωράφι, με την πλειονότητα των οικογενειών να βγάζουν τα προς το ζην πρωτίστως από την έγγεια παραγωγή τους. Επειδή, λόγω της απουσίας της γραφής, η νομοθεσία δεν καταγραφόταν, έτσι ώστε να είναι στη διάθεση όλου του εγγράμματου πληθυσμού να τη συμβουλευέται, οι νόμοι μιας πόλης ήταν πρακτικά αυτοί που επέβαλε η αυθεντία των ηγετών της, τους οποίους ήταν δύσκολο να αμφισβητήσει κανείς.

Εμπόριο και αποικισμός

Όταν οι συνθήκες διαβίωσης ήταν πιο ασφαλείς, γεννιούνταν και περισσότερα παιδιά, τα οποία κατάφερναν να ζουν και περισσότερο, οπότε αυξανόταν ο πληθυσμός, με αποτέλεσμα να υπάρχει ανάγκη για περισσότερη τροφή. Κάποιες πόλεις είχαν αρχικά τη δυνατότητα να αποκτήσουν επιπλέον καλλιεργήσιμη γη¹¹· γειτονικές πόλεις μπορεί να διεκδικούσαν τη γη που βρισκόταν ανάμεσα στις επικράτειές τους· κάποιες πόλεις, όμως, περιέρχονταν σε τέτοια κατάσταση, ώστε, τουλάχιστον στις λιγότερο καλές χρονιές, αν όχι σε όλες, να μην μπορούν να θρέψουν τον πληθυσμό τους, οπότε αναγκάζονταν να εισάγουν τρόφιμα ή να εξάγουν ανθρώπους ή και τα

δύο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι Έλληνες να αρχίσουν τον όγδοο αιώνα να ταξιδεύουν στη θάλασσα του Αιγαίου και ακόμα πιο μακριά, για να ανακαλύψουν τόπους από τους οποίους θα μπορούσαν να εισαγάγουν είδη διατροφής και άλλα αγαθά που χρειάζονταν και στους οποίους θα ίδρυσαν αποικίες, έτσι ώστε ο πλεονάζων πληθυσμός να εγκαθίσταται σε αυτές και να ζει από τη δική τους γη. Πέρα από αυτό, υπήρχαν άνθρωποι που μετανάστευαν για πολιτικούς λόγους,¹² καθώς και άλλοι που ταξίδευαν για τη χαρά της περιπέτειας.

Σε αντάλλαγμα για τις εισαγωγές τους, οι Έλληνες εξήγαγαν ελαιόλαδο, κρασί και, από ορισμένα μέρη, ασήμι· στο ξεκίνημα, όμως, της αρχαϊκής περιόδου δεν είχαν πολλά να προσφέρουν, οπότε συνέβαινε κάποιιοι Έλληνες να πωλούνται ως δούλοι σε ξένες χώρες. Συγκεκριμένες πόλεις απέκτησαν φήμη ως παραγωγοί συγκεκριμένων αγαθών: η Αθήνα και η Πάρος, του μαρμάρου· η Μίλητος, των επίπλων και των μάλλινων προϊόντων· η Κως και η Αμοργός, του μεταξιού. Δε μιλάμε για παραγωγή σε «βιομηχανική» κλίμακα ούτε για εμπορικούς στόλους. Η παραγωγή βρισκόταν στο επίπεδο της οικιακής βιοτεχνίας, και το εμπόριο διεξαγόταν ανά περιοχή από κάποιον ντόπιο που μπορεί να διέθετε ένα πλοίο με το οποίο μετέφερε κυρίως τα δικά του προϊόντα και αγαθά και δευτερευόντως τα προϊόντα και τα αγαθά των συντοπιτών του. Ο Ηρόδοτος αναφέρει δύο επιτυχημένους έμπορους, τον Κωλαίο από τη Σάμο και τον Σώστρατο από την Αίγινα¹³ αγγεία που βρέθηκαν στην Ετρουρία της Ιταλίας, με χαραγμένα πάνω τους τα αρχικά «ΣΩ», ενδεχομένως να είχαν μεταφερθεί από τον Σώστρατο.

Νομίσματα, δηλαδή κομμάτια πολύτιμου μετάλλου με εγγραμμένη ποιότητα και αξία, κόπηκαν πρώτη φορά από τους Λυδούς στις αρχές του έκτου αιώνα, και ακολούθησαν, στα

μέσα του αιώνα, μερικές άλλες ελληνικές πόλεις, με πρώτες, απ' ό,τι φαίνεται, την Αίγινα, την Κόρινθο και την Αθήνα. Η χρήση των νομισμάτων γενικεύτηκε γρήγορα, καθώς αποτελούσαν βολικά μέσα πληρωμής τόσο για ιδιωτικούς εμπορικούς σκοπούς όσο και για κρατικούς (για όποιον σκοπό και αν προορίζονταν αρχικά), και, έως το τέλος του αιώνα, πολλές ελληνικές πόλεις, αν και όχι όλες, εξέδιδαν τα δικά τους νομίσματα· μάλλον είχε προηγηθεί η χρήση ζυγισμένων κομματιών πολύτιμου μετάλλου.¹⁴ Όλα τα υγρά και τα ξηρά αγαθά μεταφέρονταν μέσα σε αγγεία διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, άλλα από αυτά ήταν απλά και άλλα διακοσμημένα. Τα κεραμικά σπάζουν, αλλά δεν καταστρέφονται, οπότε μεγάλο ποσοστό των αρχαιολογικών τεκμηρίων που διαθέτουμε είναι κομμάτια από αγγεία διαφόρων εποχών και ποικίλης προέλευσης.

Το εκάστοτε υπερπόντιο εγχείρημα διαμορφωνόταν κατά περίπτωση ανάλογα με τη φύση του πληθυσμού που κατοικούσε στον εκάστοτε προορισμό των Ελλήνων. Στο ανατολικό άκρο της Μεσογείου, σε περιοχές, όπως η Αλ Μίνα στις εκβολές του Ορόντη, νοτιοανατολικά της Τουρκίας, έμποροι που αναζητούσαν μέταλλα και αγαθά πολυτελείας από την Ανατολή εντάχθηκαν σε προϋπάρχουσες κοινότητες. Οι Έλληνες που πήγαν στην Αίγυπτο για σιτηρά υποχρεώθηκαν από τους Αιγύπτιους να συγκεντρώσουν τις δραστηριότητές τους αποκλειστικά στην πόλη Ναύκρατη, δυτικά του Δέλτα του Νείλου· άλλοι Έλληνες πήγαν στην Αίγυπτο για να υπηρετήσουν τους Φαραώ ως μισθοφόροι στρατιώτες, και κάποιοι από αυτούς άφησαν τα εγχάρακτα ίχνη τους στο μεγάλο άγαλμα του Ραμσή Β' στο Άμπου Σίμπελ, νότια του Ασουάν.¹⁵ Σε αυτά τα εγχειρήματα πρωταγωνίστησαν οι Έλληνες από τα παράλια της Μικράς Ασίας και από τα κοντινά τους νησιά. Αγροτικές

κοινότητες ιδρύθηκαν στην Κυρήνη και σε άλλα μέρη της ανατολικής Λιβύης από μετανάστες από τη Θήρα, επειδή, όπως λέγεται, οι τελευταίοι είχαν πληγεί από επανειλημμένες κακές σοδειές στο νησί τους: οι αυτόχθονες κάτοικοι ήταν νομάδες, οι οποίοι, σύμφωνα με τη διήγηση του Ηροδότου, αρχικά δεν πρόβαλαν καμία αντίσταση, μετέπειτα, όμως, το έπραξαν, με τη βοήθεια της Αιγύπτου, αν και χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα τελικά, αφού οι αποικίες άκμασαν και προσέκλυσαν όλο και περισσότερους Έλληνες.

Ακόμα και κατά τη διάρκεια της σκοτεινής εποχής, είχε παραμείνει σε χρήση μια εμπορική οδός ανάμεσα στην Κύπρο και στη Σαρδηνία, και γύρω στο 800 γίνονταν εξαγωγές προϊόντων από την Εύβοια στη Σαρδηνία. Η πρώτη ελληνική αποικία στην περιοχή ήταν οι Πιθηκούσες (σημερινή Ίσχια), ένα νησί έξω από τον Κόλπο της Νάπολης, που ιδρύθηκαν το πρώτο μισό του όγδοου αιώνα από τις ευβοϊκές πόλεις Χαλκίδα και Ερέτρια. Η περιοχή προσφερόταν για γεωργική εκμετάλλευση και εξελίχθηκε σε σημαντική κοινότητα, με πληθυσμό μερικές χιλιάδες κατοίκους, αλλά ο λόγος ίδρυσης της αποικίας στο συγκεκριμένο μέρος ήταν η πρόσβαση στα μέταλλα της Ετρουρίας. Γύρω στα μέσα του αιώνα ιδρύθηκε και άλλη αποικία, η Κύμη, στην ηπειρωτική χώρα, ενώ οι Πιθηκούσες καταστράφηκαν από ηφαιστειακή δραστηριότητα γύρω στο 700. Για τη διευκόλυνση της επαφής με την Ελλάδα, ιδρύθηκαν και άλλοι οικισμοί, περίπου από το 730 έως το 720, στο στενό που χωρίζει τη Σικελία από την ηπειρωτική Ιταλία: η Ζάγκλη (μετέπειτα Μεσσήνη) στη Σικελία, το Ρήγιο στην ηπειρωτική Ιταλία. Τη δεκαετία του 730 έχουμε τις πρώτες αποικίες στη Σικελία, η οποία προσφερόταν για γεωργικές καλλιέργειες, και ακολούθησαν πολλές ακόμα. Η Νάξος, στα βορειοανατολικά, ιδρύθηκε πάλι από τους Ευβοείς, στο ση-

μείο όπου αγκυροβόλησαν τα πρώτα παραπλέοντα πλοία από την Ελλάδα, ενώ πιο νότια, στην ανατολική ακτή, ιδρύθηκαν από τους Κορίνθιους οι Συρακούσες, με το εξαιρετικό φυσικό λιμάνι τους. Πολυάριθμοι άλλοι αποικισμοί ακολούθησαν, με αποτέλεσμα τον πρώιμο έκτο αιώνα να υπάρχουν ελληνικοί οικισμοί κατά μήκος όλης της ακτογραμμής της Σικελίας εκτός από το δυτικό άκρο του νησιού. Οι Έλληνες, προκειμένου να εδραιώσουν αυτές τις αποικίες, έπρεπε να εκτοπίσουν ή να υποτάξουν τους ιθαγενείς λαούς, τους Σικελούς στα ανατολικά και τους Σικανούς στα δυτικά· την κλασική εποχή, αυτοί ως επί το πλείστον είχαν εξελληνιστεί. Οι Κορίνθιοι, αποσκοπώντας στον έλεγχο της οδού προς τη Δύση, ίδρυσαν αποικίες και στη βορειοδυτική ηπειρωτική Ελλάδα και στα κοντινά νησιά, με πρώτη την Κόρκυρα (Κέρκυρα) τη δεκαετία του 730.

Άλλοι Έλληνες πήγαν στη νότια ακτή της ιταλικής χερσονήσου, και πάλι αναζητώντας καλλιεργήσιμη γη και συγχρόνως χερσαίες οδούς προς την Ετρουρία. Οι Αχαιοί, από τα βόρεια παράλια της Πελοποννήσου, ίδρυσαν τη Σύβαρη και τον Κρότωνα στα τέλη του όγδοου αιώνα και μετά εγκαταστάθηκαν και σε άλλα μέρη. Σπαρτιάτες που δεν είχαν καταφέρει να καρπωθούν κάποια από τα κατακτημένα εδάφη στην Πελοπόννησο ίδρυσαν τον Τάραντα λίγο πριν από το 700.¹⁶ Σε αυτή την περιοχή ιδρύθηκαν τόσο πολλές αποικίες, ώστε η νότια ιταλική χερσόνησος, είτε μεμονωμένα είτε από κοινού με τη Σικελία, απέκτησε με την πάροδο του χρόνου την προσωινμία Μεγάλη Ελλάδα.

Πιο δυτικά, Φωκείς από τη Μικρά Ασία νίκησαν τους Καρχηδόνιους και ίδρυσαν τη Μασσαλία στα νότια παράλια της Γαλλίας περίπου το 600, καθώς και άλλες αποικίες ανατολικά και δυτικά, αναζητώντας μέταλλα, συμπεριλαμβανομένου

του κασσίτερου, που έφτανε εκεί από ξηράς από τη Βρετανία. Ως αντάλλαγμα, οι Έλληνες εισήγαγαν στην περιοχή ελιές και αμπέλια. Γύρω στο 560 ίδρυσαν την Αλαλία στην Κορσική, αλλά την εγκατέλειψαν έπειτα από μια νίκη επί των Ετρούσκων και των Καρχηδονίων γύρω στο 540, η οποία τους κόστισε πολύ ακριβά. Προς το τέλος του έκτου αιώνα αλλαγές στην Ευρώπη οδήγησαν στην περαιτέρω επέκταση του χερσαίου εμπορίου ανατολικά, μέχρι τη βόρεια ακτή της Αδριατικής: τότε έφτασαν εκεί Φωκείς, στις αποικίες που είχαν ιδρυθεί από τους Ετρούσκους.

Στη Δυτική Μεσόγειο δε δραστηριοποιούνταν μόνο οι Έλληνες: όπως δείχνουν οι συγκρούσεις ανάμεσα στους Καρχηδόνιους και στους Φωκείς, οι Φοίνικες από τα παράλια της Συρίας και του Λιβάνου είχαν επίσης συμφέροντα στην περιοχή. Έχουν ανακαλυφθεί κάποια ίχνη της παρουσίας τους στο Αιγαίο προς το τέλος της σκοτεινής εποχής. Μετέπειτα ίδρυσαν μια σειρά από αποικίες στο δυτικό μέρος των ακτών της Βόρειας Αφρικής, με πιο γνωστή την Καρχηδόνα, στη θέση της σημερινής Τύνιδας, όπου τα πιο παλιά ευρήματα χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του όγδοου αιώνα. Από εκεί μετακινήθηκαν προς τη δυτική Σικελία, τη Σαρδηνία, τις Βαλεαρίδες και την Ισπανία, τόσο μέσα όσο και έξω από το Στενό του Γιβραλτάρ. Επίσης, λέγεται ότι οι Καρχηδόνιοι σύναψαν συνθήκη με τη Ρώμη γύρω στο 509.

Οι Έλληνες της σκοτεινής εποχής που διέσχιζαν το Αιγαίο για να φτάσουν στη Μικρά Ασία δεν είχαν αποτολμήσει να κατευθυνθούν βόρεια. Τον έβδομο αιώνα, Ευβοείς που αναζητούσαν γη και ξυλεία ταξίδεψαν στα βόρεια παράλια του Αιγαίου και ίδρυσαν πολλές αποικίες στην περιοχή (που λόγω της ανάμειξης της Χαλκίδας απέκτησε το όνομα Χαλκιδική), και στα τρία πόδια που προεξέχουν από το νότιο τμήμα της.